

Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

SELF-CONCEPT AS A DETERMINANT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

У статті розглядається проблема Я-концепції як детермінанти психологічного благополуччя особистості. На основі ґрунтовного вивчення вітчизняних та зарубіжних літературних джерел зроблено змістовий аналіз теоретико-методологічних аспектів зазначеної проблеми. Представлено уявлення про дефініцію, структуру та розвиток Я-концепції, що відіграє ключову роль у процесі самореалізації особистості, в межах різних психологічних напрямів. Значну увагу приділено викладенню основних підходів до дослідження проблеми Я-концепції та її ролі у детермінації психологічного благополуччя особистості на різних етапах онтогенезу. Відзначено провідне значення досліджень функціональної достатності Я-концепції із зазначенням умов її зародження, існування, позитивного розвитку та ефективного формування в руслі виявлення оцінних інтенцій у сфері психічного. Особливо підкреслено доцільність звернення до оцінних психологічних категорій, насамперед самоставлення та самооцінки. Акцентовано, що за сутнісними властивостями Я-концепцію поділено на позитивну та негативну, при цьому позитивну Я-концепцію можна емпірично прирівняти до позитивного ставлення особи до самої себе, тобто до самоповаги, відчуття власної цінності та непересічності, а негативну – до внутрішнього несприйняття себе, відчуття власної неповноцінності. Зроблено висновок, що Я-концепція, будучи складним багаторівневим феноменом, має багато суперечностей та невирішених питань, які потребують свого розв'язання. Наголошено на певній проблемності вибраної тематики, оскільки саме трансформація особистості і зміни Я-концепції, що відбуваються відповідно до особистісних змін, через обставини, які супроводжують людину протягом життя, характеризують як рух суб'єктогенезу особистості в напрямі досягнення власної ідентичності, так і стають важливою детермінантою її психологічного благополуччя. Підкреслено, що всебічне вивчення зазначеної проблеми та пошук шляхів психологічного супроводу особистості на різних, особливо кризових етапах онтогенезу з метою формування позитивної Я-концепції та покращення її психологічного благополуччя є перспективним напрямом досліджень.

Ключові слова: особистість, Я-концепція, психологічне благополуччя, самоставлення, самооцінка.

The article discusses the notion of self-concept as a determinant of the psychological well-being of a person. It analyses theoretical and methodological aspects of this issue through a thorough review of Ukrainian and foreign literature. It presents a definition, structure, and development of self-concept, which is essential for the self-realisation of a person, within the framework of various psychological research areas. Considerable attention is paid to covering the main approaches to the notion of self-concept and its role in determining the psychological well-being of a person at different stages of ontogenetic development. It states the significance of research regarding the functionality of self-concept, as well as the conditions for its origin, existence, and positive and effective development in terms of discovering evaluative judgements in the realm of the psyche. Particular emphasis is placed on the usefulness of referring to evaluative psychological categories, especially those of self-attitude and self-esteem. The article highlights that, based on its inherent properties, self-concept can be positive and negative. Positive self-concept, empirically, can be described as the positive attitude of a person toward themselves, i.e. self-respect, a sense of their value and uniqueness, whereas negative self-concept implies inner non-acceptance of oneself, a sense of one's inferiority. It can be concluded that self-concept, as a multilevel phenomenon, consists of numerous contradictions and unresolved issues that remain to be addressed. The article emphasizes the problematic character of this issue which follows from the fact that transformation of a personality and changes to self-concept, occurring in accordance with inner changes brought about by circumstances, which accompany a person throughout their whole life, are described as both the unfolding of a subject's genesis towards attaining one's identity and a significant determinant of one's well-being. It is underlined that promising research areas include comprehensive study of this issue, as well as ways of providing psychological support to an individual during various ontogenetic stages – especially critical ones – aimed at shaping positive self-concept and improving psychological well-being.

Key words: personality, self-concept, psychological well-being, self-attitude, self-esteem.

УДК 159.923.2:613
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.33>

Пшенична О.В.
аспірантка кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Вступ. Проблема особистості та її місце у суспільстві, місце окремих складників особистості у її ефективному функціонуванні в мінливих умовах життєдіяльності є актуальною проблемою сьогодення, яка звертає на себе увагу великої кількості дослідників, що

працюють у межах різних напрямів та концепцій. При цьому загально визнано, що одним із негативних показників як благополучного, так і кризового суспільства є падіння позитивного ставлення до себе, байдужість, що призводить до проблематики переоцінки власного

життя у відповідності до його результативності та успішності. В кризових суспільствах досить часто трапляються випадки «падіння рейтингу у власних очах», які ведуть до синкретичного переосмислення «власного бачення» свого образу, своєї ролі в соціумі відповідно до суб'єктивного досвіду. Тому цілком логічним є звернення до оцінних психологічних категорій, насамперед, самоствавлення та самооцінки.

Дослідники сукупності оцінних суджень особистості визнають, що сучасна зарубіжна думка окреслює основні підходи до інтерпретації феномена оцінних констеляцій та їх сутнісних трактувань: як ознаки й символи загальнолюдської природи трактують Я-концепцію представники гуманістичної школи (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); екзистенційно визначальну структуру вбачають у ній прихильники психодинамічного підходу (Е. Берн, Дж. Марсія, Г. Саллівен, А. Фрейд, Е. Фром, К. Хорні та ін.); динамічним наслідком суб'єктної взаємодії інтерпретують її природу фундатори інтеракціоністського підходу (В. Вундт, Н. Грот, П. Жане, Ч. Кулі, Т. Ліппс, Дж. Мід та ін.).

Особливості впливу самооцінки та самоствавлення, квінтесенцією яких є Я-концепція з усіма її семантичними акцентами, та особливо позитивними їх ментальними складниками, на процес формування самосвідомості були відображені в дослідженнях, де особливо чітко проглядається їх позитивне спрямування (Б.Г. Ананьєв, Н.Є. Анкудінова, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін, А.М. Прихожан та ін.), наслідками якого є відображення особистості як сукупності динамічних параметрів екзистенційності суб'єкта (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко, В.В. Столін, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко та ін.).

Велику цікавість становлять дослідження функціональної достатності Я-концепції із зазначенням умов її зародження, існування, позитивного розвитку та ефективного формування в руслі виявлення оцінних інтенцій у сфері психічного (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.С. Кон, Г.С. Костюк та ін.), особливо коли зазначаються умови та стан у момент її започаткування та розгортання в часі.

Отже, **метою роботи** стало здійснення аналізу теоретико-методологічних аспектів проблеми Я-концепції як детермінанти психологічного благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу. Потрібно відштовхнутися від найбільш типового сучасного уявлення про оцінний механізм особистості й вести опис феномена, що вивчається, від того, що: «Я-концепція – це система уявлень особистості про себе, самооцінок і самоствавлень, що регулює її вчинки і пове-

дінку. В її структурі виокремлено три компоненти: 1) когнітивний – уявлення особистості про себе; 2) емоційно-оцінний – її самооцінки і самоствавлення; 3) поведінковий – саморегуляція і самоконтроль. Провідним чинником розвитку «Я-концепції» особистості є її взаємодія зі значущими іншими, психологічними механізмами – рефлексією, ідентифікацією та самоконтролем» [11, с. 184].

Слід уточнити, що образ власного «Я» може змінюватися у сферах: пізнавальної спрямованості, що залежить від можливостей когнітивного самоаналізу результатів життєдіяльності, особливостей ментальної оцінної системи, особливостей світобачення на тлі вітальної активності; емоційного сприйняття дійсності, що оточує, інтерпретаційної парадигми особистісних емоцій та постійного емоційного стану, до якого вони призводять, емоційної регуляції як домінуючої можливості емоційного інтелекту; всі ці ознаки мають позитивну кореляцію з вольовими виявами особистості, можливостями вольової організації екзистенціальної сфери. Можна стверджувати, що ці сфери визначальним чином впливають на процес формування самооцінки особистості й саме через неї того типу Я-концепції, що з'являється в результаті їх динамічної взаємодії.

Отже, вплив Я-концепції можна вважати частиною більш загального процесу: «само-реалізації особистості як цілісного об'єкта та побудови психологічного конструкту професійної самореалізації жінок зрілого віку дали змогу визначити її провідні психологічні чинники: особистісний потенціал, цілепокладання, активність, рефлексія; та чотири відносні виміри прояву: суб'єктний, нереалізованості (кризи самореалізації), самовідчуження та саморозвитку/самоствердження» [13].

Свідомість людини, зокрема та її частина, що відповідає за конфігурацію Я-концепції та процес її формування, хоча і не може виконувати роль точного рефлектора дійсності, проте залежить від ефективності протікання екзистенційних процесів, що торкаються особистості, та великою мірою – від ефективності самоствердження та самореалізації, проте, позитивний контент Я-концепції одночасно є спонукою для прискорення розвитку зазначених параметрів. Тому цілком передбачувано, що Я-концепція людини має бути адекватним психічним утворенням, що дасть змогу підвищувати ефективність поступального розвитку людини не лише в процесі здійснення певної функції, а й в усій сукупності ментальних утворень. Слід докласти зусиль у різних сферах, у тому числі в сфері просвітницької діяльності, щоб придбати впевненість, що покращання Я-концепції не лише можливе та реальне, а й необхідне, оскільки здатне відіграти одну

із ключових ролей для оптимізації подальшого функціонування особистості. Тут необхідне переконання в доцільності ментальної роботи, конструктивних зусиль у цій царині, яке можна викликати не лише в процесі індивідуальної, а й колективної роботи.

Дослідники Я-концепції відображають її типові риси та доходять висновку, що «Я-концепція – це важлива психологічна категорія, яка тісно пов'язана із самосвідомістю особистості та посідає центральне місце у психологічній регуляції діяльності та поведінки. Я-концепція є інтегративною сукупністю всіх уявлень людини про себе, що функціонує у нерозривній єдності когнітивної, емоційної та поведінкової складових частин» [6, с. 6–9]. Слід додати, що Я-концепція є динамічною структурою, яка, як частина психічного, не відокремлена від цілого, а може містити такі позитивні зміни, що здатні впливати на нього й чинити як прямий, так і опосередкований вплив на перебіг онтогенезу.

Аналізуючи різного роду дослідження оцінної структури, приходять думка, що Я-концепція є збільшуваним склом, через яке людина розглядає саму себе, навіть свої окремі риси й на підставі такого розгляду робить висновок про величину та ефективність психологічних параметрів. Продовжуючи аналогію, слід вказати, що важливо, щоб скло такого оптичного приладу було ясным та чітким, що давало би можливість у разі загальної позитивної оцінки Я-концепції, формулювати оптимістичний погляд на власне життя та можливість інтерпретувати своє минуле як позитивне, від чого буде залежати інтерпретація особистісного життя в майбутньому. Важливо, щоб індивід міг розглядати власну психічну структуру без спотворень та викривлень і мав можливість збільшити та деталізувати певну психічну рису. Слід висловити впевненість, що емпіричне дослідження може виступити таким склом та під його дією можна буде висвітлити зазначену проблематику.

Важливо зазначити, що в сучасній літературі виділяються основні функції, які відіграє Я-концепція в онтологічному наповненні людини. Серед усього загалу можна виділити принаймні чотири, які можуть слугувати основою для подальших відгалужень ризомного характеру: досягнення внутрішнього узгодження іноді вельми суперечливої інформації про самого себе; інтерпретація ментального досвіду як здатність витлумачувати свої знання, вміння та цінності та можливість їх застосування в реальному житті; витоки очікувань [1, с. 342] або сферу експектацій людини та характер її змістового наповнення, що зумовлює позитивний або негативний характер погляду в майбутнє; відіграє роль універсальних психоформ самотворення

таких визначальних рівнів індивідуальності, як суб'єкт, особистість, індивідуальність та універсум [4, с. 144]. Сюди часто додають ще дві функції, що можна назвати фундаментальними – це почуття визначеності себе у суспільстві та відчуття ототожнення себе з тим суспільством, у якому людина проживає, незважаючи на постійний тиск та виклики навколишнього проблемного світу [9, с. 108].

Тематика психологічного благополуччя доволі добре розроблена як у вітчизняній, так і у зарубіжній психології, що дає сподівання на поширення та використання суто прикладних досліджень феномена та використання їх у практичній діяльності. Зокрема, було розроблено, а також доведено на практиці, що міститься позитивна кореляція в численних дослідженнях психологічного благополуччя та ментальної рівноваги, що утворюється внаслідок позитивного протікання процесу зі психосоматикою здоров'я (К.Д. Ріф, Е. Дінер, М. Аргайл), успішного подолання екзистенційних бар'єрів, збереження активної життєвої позиції протягом життя.

У дослідженнях О.М. Знанецької констатується, що в результаті аналізу переважної частини вітчизняних та зарубіжних наукових джерел можна дійти висновку, «що зміст феномена психологічного благополуччя «виявляється у самоприйнятті (позитивному образі себе), підтримуванні доброзичливих стосунків із членами соціального оточення, в автономії людини як суб'єкта життєдіяльності, її екологічній майстерності, усвідомленні цілей життя та прагненні до самовдосконалення. Психологічне благополуччя розглядається як результат переживання особистістю успіхів чи досягнень у різноманітних сферах існування: у професійній реалізації, гармонії в особистому житті, реалізації особистістю власного потенціалу» [1]. Таким чином, емпірично доведено, що особистість здатна, використовуючи власні психічні можливості, застосовуючи інтелектуальні засоби, здійснювати не лише вплив, а позитивну дію на її структуру. Вдалося показати, що такий механізм не лише можливий, а й необхідний людині в процесі піднесення рівня життя до більш прийнятних норм. Виявляється, що ієрархічна структура Я-концепції вказує на наявність позитивної кореляції з існуванням позитивних утворень у психічному людині і таким чином «рівень диференційованості і когнітивної складності Я-концепції особистості зумовлює вірогідність досягнення людиною психологічного благополуччя, оскільки він створює передумови для виявлення активності і цілеспрямованості людини у здійсненні її основної діяльності, усвідомлення перспектив на майбутнє, що привносить у життя людини впорядкованість і впевненість у досягненні успіху» [1, с. 5].

Розглядаючи зазначену проблему, слід наголосити, що доволі актуальною стає Я-концепція особистості як інтегруюче або зумовлююче начало особистості, що включає в себе й систему уявлень про самого себе та про навколишню дійсність, особливості соціального контактування, спілкування та діяльності [10, с. 50–55]. У результаті тривалої емпіричної діяльності сферу Я-концепції людини було поділено на формотворче ядро, частинами якого є Я-реальне та Я-ідеальне. Оточують його три шари, що містять у собі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, своєю чергою представлені такими складовими частинами, як «Соціальне Я», «Сімейне Я», «Моральне Я», «Професійне Я», «Емоційне Я» та «Тілесне Я» [10, с. 50–55]. Така конкретизація Я-концепції сприяє розвитку можливості розвивати не лише структуру загалом, а й окремі її складові частини, що може суттєво допомогти у визначенні методик позитивного впливу на жінок пізнього репродуктивного віку.

Я-концепція особистості може містити кілька, принаймні два складники, які можуть суттєво розширити її сутнісне осмислення. Окрім загальної, що властива цілісній особистості, є важливий складник, який можна було б охарактеризувати як професійне Я. Важливу увагу дослідники цього питання приділяють зародженню, формуванню та закріпленню феномена професійного Я-осмислення, що теж можна було б охарактеризувати як професійну Я-концепцію – складник, причому невід’ємний від загальної структури. У соціально-психологічних дослідженнях [2] багато описів, що виявляють сутність цього утворення, а також феноменів, що його супроводжують. Сюди можна віднести ситуацію з вибором професії та його придатності для постійної діяльності, вузлові моменти ідентифікації людини з природою та глибинною сутністю свого фахового вибору, причинно-наслідкові зв’язки, що можуть спричинити різного роду професійні невідповідності та кризи, сприятливі моменти та викривлення діяльності в професійній галузі, самооцінка в сфері професійних обов’язків, що суттєво впливає на самооцінку та її рівень у повсякденному житті, певним чином зумовлює її реалістичність, здатність до саморегуляції, вміння за допомогою різних психологічних прийомів, сутність яких становить самовідволікання від чинників, що можуть спричинити професійне вигорання в молодому віці. Отже, можна стверджувати, що Я-професійне – динамічне утворення процесуального характеру, що характеризується мінливістю з плином часу [4].

Особливо підкреслюється, що «центральною ланкою в професійній Я-концепції є саме смислове ставлення до професії; знаходження глибинних смислів своєї діяльності, що віді-

грає провідну роль і у зв’язку окремих елементів, і в поєднанні особистісних і професійних компонентів професійної Я-концепції» [3]. Недостатній позитив у здійсненні такої умови мав би сильний негативний вплив на оцінку рівня життя, загальну самооцінку та синкретичне бачення себе в соціумі, підсилене певною професійною приналежністю особи, що підлягає вивченню.

Дослідниця проблематики А.В. Бояринцева стверджує, що «Психологічне і соціальне Я належать до структури Я-концепції вищого рівня, під час розгляді особливостей професіоналізації й економічної соціалізації особистості... необхідний також аналіз специфічних рівнів Я-концепції, що мають відношення до економічної та професійної ідентичності особистості» [2, с. 26]. Про економічну ідентичність особистості можна стверджувати, що вона також є частиною загальної Я-концепції, оскільки залежить від рівня забезпечення людини та зумовлює самосприйняття серед інших членів соціуму, враховуючи всі нюанси самоставлення та ставлення соціуму до людини, що зумовлюються її соціальним статусом. Тут можна було б дослідити вплив наслідків соціального порівняння, за допомогою яких створюється система загальних критеріїв, що базуються на рівні матеріального забезпечення та фінансовій спроможності, що, своєю чергою, співвідноситься з існуванням загальної структури самоосмислення та самопрезентації, що має чіткий процесуальний хід, характеризуючись постійними змінами в динаміці феномена [4].

Дослідники за сутнісними властивостями Я-концепції поділили її на позитивну та негативну. Позитивну Я-концепцію можна емпірично прирівняти до позитивного ставлення особи до самої себе, тобто до самоповаги, відчуття власної цінності та непересічності. І, навпаки, синонімом негативної Я-концепції є внутрішнє несприйняття себе, відчуття власної неповноцінності й меншовартості [1, с. 33–34; 9, с. 109; 12, с. 22–23].

Сутність позитивної констеляції можна також виразити словами Р. Бернса: «Позитивна Я-концепція характеризується твердою переконаністю в імпуванні іншим людям, упевненості в здатності здійснювати певний вид діяльності та почуттям власної значущості» [1, с. 27]. Вже з цієї сентенції можна зробити висновок, що оцінна структура, про яку йдеться, є необхідною в процесі спілкування та абсолютно незамінною в процесі соціального вираження та самореалізації.

Якщо вести мову про логічно-структурну форму й послідовність створення саме позитивної Я-концепції, то слід, описуючи цей процес, вжити термін «вітадіяльна самоефективна особа», запропонований А.В. Фурманом

з метою підкреслити формотворчу енергію вітальності як базової основи чи навіть фундаменту для побудови оцінної структури, що не лише має самостійне позитивне значення, а й привносить його в динаміку повсякденного екзистенційного осмислення. Аналізуючи особливості розвитку Я-концепції з дитинства, АВ. Фурман пише: «Особливо важливими для психосоціального розвитку індивіда є контакти зі значущими людьми, які первинно визначають уявлення дитини про саму себе. В дитинстві фактично всі соціальні взаємини потенційної особистості справляють на неї формувальний та розвитковий вплив. Проте з моменту виникнення Я-концепція набуває іманентної самодостатності; стає активною внутрішньою засадою культурного розвитку людини, важливим чинником інтерпретації її ментального досвіду. Ось чому вона накладає відповідний позитивний, нейтральний чи негативний відбиток на всі поведінкові дії особистості» [12, с. 23–24].

Грунтовне вивчення Я-концепції знаходимо в О.Є. Гуменюк, яка здійснила дослідження особистісного феномена в процесі самотворення особистості як доцільно зумовлене доповнення чотирьох складників: когнітивного, емоційно-оцінкового, поведінкового та спонтанно-креативного «з допомогою пояснювальних можливостей образів суб'єктивності: суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум» [4, с. 150–186]. Маємо досить підстав припустити, що вплив описаної Я-концепції, що містить складники, вказані в дослідженні, буде позитивним, адже гармонійна структура оцінного феномена здатна його зумовлювати в процесі самотворення, «його складники (когнітивний, емоційно-оцінковий, поведінковий, спонтанно-креативний) мають здатність динамічно доповнювати одне одного у сфері самосвідомості людини та розвиткового зв'язку з основними характеристиками повноцінно функціональної особистості [9, с. 107].

Дослідниця Л.А. Онуфрієва доводить, що неодмінною умовою Я-концепції є не просто самооцінка особистості, що може виступити в ролі певного екзистенціального підсумка, а позитивне психічне утворення: «результат минулого досвіду особистості... включає в себе задані ззовні і набуті особистістю, а також сконструйовані нею самостійно способи оцінки себе як об'єкта. В ній традиційно виділяються когнітивні аспекти, пов'язані з механізмами вимірювання, оцінювання, порівняння виразності прояву тих чи інших якостей, які людина виділяє в процесі оцінювання себе, самооцінка як компонент самосвідомості має природу рефлексії, включає такі елементи: образ «Я-реального», «Я-ідеального» і результат співставлення цих образів та самовідношення до результату співстав-

лення. Самооцінка виконує регулюючу функцію і є відношенням особистості до результатів зіставлення своїх образів реального й ідеального «Я» та визначає формування цілої низки професійно значущих якостей» [7, с. 396–412].

Відомий дослідник Х. Ремшмідт описує особливості негативної Я-концепції як психічного започаткування утворення, що формується під впливом початкового досвіду зростання дитини у сім'ї і є сумарною взаємодією біологічних, психологічних та соціальних факторів. Х. Ремшмідт стверджує, що суттєва різниця між реальним та ідеальним «Я» є джерелом внутрішніх конфліктів особистості. Я-концепція може бути несприятливою, за якої людина мало вірить у власні сили, низько оцінює себе, має страх відмови. Зниження самоповаги, конформістські тенденції поведінки у складних ситуаціях, зміна самосприйняття у негативний бік, імовірно, свідчать про несприятливу Я-концепцію [8, с. 123–125].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна говорити, що Я-концепція, будучи складним багаторівневим феноменом, який перебуває в центрі уваги великого кола дослідників, по-різному розглядається в межах різних напрямів і концепцій, але незважаючи на це, має багато суперечностей та невирішених питань, які потребують свого розв'язання. Про надзвичайну проблемність вибраної тематики свідчить той факт, що саме трансформація особистості і зміни Я-концепції, відповідно до особистісних змін, через обставини, що супроводжують людину протягом життя, характеризують як рух суб'єктогенезу особистості в напрямі досягнення власної ідентичності, так і стають важливою детермінантою її психологічного благополуччя. Тому всебічне вивчення зазначеної проблеми та пошук шляхів психологічного супроводу особистості на різних, особливо кризових етапах онтогенезу з метою формування позитивної Я-концепції та покращення її психологічного благополуччя є перспективою наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер. с англ. Москва : Прогресс, 1986. 421 с.
2. Бояринцева А.В. Я-концепция как фактор профессионализации потенциального предпринимателя. *Педагогика*. 1995. № 5. С. 24–33.
3. Васянович Г., Онищенко В. Професійні якості майбутнього фахівця: науково-методологічні критерії визначення і класифікації. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 9–33.
4. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.
5. Знанецька О.М. Особливості зв'язку Я-концепції особистості з її психологічним благополуччям : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю :

19.00.01 «Загальна психологія та історія психології». Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2010.

6. Калюжна Є.М., Дудко А.О. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. Харків : ХНПУ, 2016. С. 3–9.

7. Онуфрієва Л.А. Самооцінка як складник Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. *Збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2013. Випуск 22. С. 396–412.

8. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / пер. с нем. Москва : Мир 1994. 320 с.

9. Ткачук С. Психологічний аналіз самостворення позитивної Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2003. С. 107–113.

10. Трафимчик Ж.И. Феномен Я-концепции в ракурсе аддиктивного поведения личности. Про-

блемы здоровья и экологии. Гомельский госуд. ун-т, 2012. С. 50–55.

11. Ушакова К.Ю. Психологічні чинники становлення професійної «Я-концепції» у студентів медичних коледжів : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (053 – Психологія). Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2017.

12. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с.

13. Шестопад І.А. Психологічні особливості професійної самореалізації жінок зрілого віку : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Національний університет «Острозька академія», Острог, 2017.